

הערות לגבי 'מלחמות הזיכרון' וסוגיות ליבה בדין המדעי-

משפטי

hebpsy.net/articles.asp

הדין המקומי הסוער בסוגיית הזכרונות המודחקים הוא במידת מה המשכן של 'מלחמות הזיכרון' שהתרחשו בארה"ב בסוף המאה הקודמת וכללו עימותים בין קלינאים ואנשי טיפול לבין חוקרי זיכרון באקדמיה. ד"ר גד בן שפר, נזכר במאבקים ההם ומבקש לפזר את הערפל, אבל גם את אשליית הודאות כשהוא מצביע על הנטייה של כל צד להשליך תאוריה מוכנה מראש על הנתונים, מסביר מדוע יצירת זיכרון כוזב והדחקת זיכרון אמתי הם במידה מסוימת שני צדדים של אותו מטבע ומבהיר מדוע מהימנותה של תאוריית ההדחקה בכלל לא רלוונטית לדין המשפטי.

מאת ד"ר גד בן שפר

אני פסיכולוג קליני המלמד באוניברסיטת תל אביב קורסים בפסיכולוגיה ובפסיכואנליזה, כשביניהם אני מעביר כבר למעלה מ-10 שנים קורס העוסק בטבעו הגמיש והניתן לעיצוב של הזיכרון האנושי. במרכזו של הקורס דיון ב'מלחמות הזיכרון' שהתרחשו בארה"ב במשך למעלה משני עשורים, בסוף המאה הקודמת, ובספרות המחקרית והקלינית שנלוותה להן.

'מלחמות הזיכרון' בארה"ב נסובו סביב סוגיות של זיכרון כוזב/משוחרז, וכללו עימותים בין קלינאים ואנשי טיפול לבין חוקרי זיכרון באקדמיה. אחת הזירות המרכזיות לעימותים אלה הייתה בתי המשפט, כשבמוקד תביעות שבליבן עמדה מהימנותם של זיכרונות משוחררים של תקיפה מינית. כלומר, זיכרונות טראומטיים שעלו מחדש, לאחר שנים של שכחה או העדר מודעות, לרוב בהקשר טיפולי. בהמשך, התרכזו העימותים גם סביב תביעות כנגד מטפלים באשמה שטיפול רשלני הביא ליצירת זיכרונות כוזבים הרסניים במטופליהם.

בשנים האחרונות ההיסטוריה הקרובה של מלחמות הזיכרון בארה"ב כמו מתגלמת מחדש בארצנו והופכת לנוכחות חיה במרחב הציבורי והאקדמי גם יחד. גם כאן, בדומה לארה"ב בזמנו, עיקרו של הדיון נסוב סביב אופיו של הזיכרון לטראומה והמנגנונים הנפשיים וההתנהגותיים המעורבים בזכירה. וגם כאן, הדיון, שזנבו מתארך ומגיע עד למאה ה-19, מתעורר ומלווה בעיקר בשל פסיקות בית משפט שנראה כי תומכות, לסיורגין, בעדויות הצדדים השונים.

לאחרונה, הצית את הדיון במרחב הציבורי מקרה בו דחה בית המשפט העליון ערעורו של אב שהורשע באונס בתו על סמך מכלול ראיות שבמרכזן זיכרון משוחרז לטראומת האונס. החלטת בית המשפט גררה גילוי דעת מתנגד של אנשי מדע וחוקרי זיכרון באקדמיה, ובתגובה לו עצומה נגדית של אנשי טיפול המביעה שאט נפש מגילוי הדעת. מאמרים ותגובות ממשיכים לזרום מכל צד, ונראה כי שדה הדיון נותר מקוטב כפי שהיה בעבר בסוגיות מעין אלה, וכל רגיעה הינה זמנית ואינה מרמזת על הבאות.

מנקודת המבט ההיסטורית הזו, הייתי רוצה להתייחס לכמה סוגיות ליבה שעולות בדין הנוכחי. הראשונה, ונדמה לי שגם המרכזית ביותר, היא עצם הניסיון של מומחים לזיכרון ואנשי טיפול להבהרת הסוגיות המדעיות והקליניות העולות בדין המשפטי. רבים הם תחומי המומחיות הרפואית והפסיכולוגית, אבל יכולת הבחנה בין זיכרונות אמתיים למזויפים אינה אחד מהם. איש אינו מכשיר אותנו (מטפלים או חוקרים, או גם וגם) להבחין בין זיכרונות אמתיים או מזויפים, וזאת משום שאין בסיס עובדתי מהימן שעליו תוכל להשען הכשרה כזו. נכון להיום, אין ממצא מהימן שיאפשר להבחין בין זיכרון אמתי לכוזב, ואין שיטה שתניב ממצא שכזה- לא ראיונות או מבחנים פסיכולוגיים, לא סריקת מח או מדידת פרמטרים פסיכולוגיים.

ואכן, אם היו ממצאים מהימנים שיתמכו בהבחנה שכזו היינו יכולים לצפות שחוות דעת המומחים תיטה לצד כזה או אחר, בהינתן מאפייניו הייחודיים של המקרה המונח לפניהם. בהעדר ממצאים אלה, מתקבלת תמונה מאתגרת: תיאוריה מוכנה

מראש מושלכת על הנתונים, ונראה כאילו בתי המשפט נדרשים להכריע לא רק בנוגע למקרה המובא בפניהם אלא גם בין תיאוריות מדעיות וקליניות. בהתאם להנחותיהם המוקדמות, מומחים חסידי הזיכרון המשוחזר/המודחק אינם מוצאים במקרה מסוים המובא לפניהם ראיות לאפשרות שהזיכרון שעלה הינו כוזב; ומאידך, ובאופן דומה, מומחים חסידי הזיכרון הכוזב אינם מצליחים למצוא ראיות לאפשרות כי הזיכרון המונח לפניהם הינו אמתי. ובסך הכל, נותר לנו לתמוה על מהימנות שיפוטו של כל מומחה הנקרא להבחין בין זיכרון טראומטי אמתי לבין זיכרון טראומטי כוזב כאשר לשיטתו שלו הוא פוגש שוב ושוב רק זיכרונות מסוג אחד בלבד. ואפילו היה ניתן לשפוט מהימנות של זיכרון על פי מאפייניו, הרי שלא הזיכרונות מונחים על שולחן הבדיקה אלא דיווחו של אדם על זיכרונו, ודיווח זה- כפי שמודגם שוב ושוב במחקר האמפירי- אין לו בהכרח קשר אמיץ לזיכרון בפועל, והוא עשוי להיות מוטה גם ללא כוונת מכוון.

הבלבול הוא רב, הספק שרוי בכל, והדין המדעי/המשפטי מקוטב במידה רבה. שני הצדדים מכירים בטבעו הגמיש והניתן לעיצוב של הזיכרון האנושי, אך נראה שכל אחד מהצדדים תופס את גמישותו של הזיכרון ככזו המתגמשת רק לכיוון טיעונו. מצד מומחי הטראומה, ניתן להדחיק טראומה, אך לא כל כך ניתן לייצר זיכרון כוזב של טראומה יש מאין. כלומר, זיכרון יכול להעלם אך פחות להתווסף. לעומתם, טוענים מומחי הזיכרון שאין בסיס לרעיון ההדחקה, אך ניתן בקלות לייצר זיכרון כוזב לטראומה, על כל מאפייניו, גם כשדבר לא התרחש במציאות. עבורם, זיכרון טראומטי יכול להתווסף אך פחות להעלם.

ועדיין, נראה שיש הגיון במחשבה שיצירת זיכרון כוזב והדחקה זיכרון אמתי הינם במידה מסוימת שני צדדיו של אותו מטבע. יש הגיון מסוים ברעיון לפיו זיכרון מודחק מערב זיכרון כוזב. כלומר, אם האירוע שקרה נדחה ממודעותו של אדם הרי שסביר שזיכרון כוזב יקרא למלא את חור השכחה. ולחילופין, הגיוני להניח שזיכרון כוזב, משעה שנוצר, תופס את מקומו – שלא לומר, מדחיק – של מה שאכן התרחש בפועל. אך לא רק ההגיון תומך בתפיסה אינטגרטיבית ומלאה יותר של טבעו הגמיש והניתן לעיצוב של הזיכרון האנושי. למעשה, מכלול העדויות העולות מהספרות המחקרית והקלינית תומכות בכך שהזיכרון האנושי יכול ליצור, להשמיט, ולעוות את תפיסותיו בכל כיוון. לברוא יש מאין וגם להפוך יש לאין.

אז מה לגבי טענתם של חוקרי הזיכרון לפיה אין בסיס מדעי לתיאורית ההדחקה או הדיסוציאציה? נראה שהטענה הזו, הנכונה כשלעצמה, היא בעייתית בקונטקסט הדין שבמסגרתו היא מועלית. בעייתיות זו עולה משני טעמים לפחות. הטעם הראשון הוא קריאת העדר ממצאים כממצאים, כאילו העדר בסיס מדעי פירושו של דבר כי הרעיון אודות הדחקה אינו נכון, ולא כך היא. ההצהרה "אין בסיס מדעי" אין בה אלא לציין שהעניין לא נחקר, בשל סיבות אתיות, בפרדיגמה ניסויית. דבר לא נחקר, משמע שדבר לא נתמך, ודבר לא הופרך, ובמילים נחרצות יותר- למחקר האמפירי במעבדה, שהוא המימוש המספק היחיד עבור המחקר הקפדני של הזיכרון, אין יכולת להניב תרומה משמעותית לדין במהימנות תיאורית ההדחקה.

הטעם השני הוא שנראה שתיאורית ההדחקה עצמה, אף שהיא מקודמת על ידי עדויות מומחים לטראומה גם בבתי משפט, אינה כל כך רלבנטית לדין האמור. רעיון ההדחקה/הדיסוציאציה, בגרסה בה הוא מובא לרוב בבתי המשפט, מתייחס לחסימה הגנתית אקטיבית, לא מודעת, של זיכרון או תכנים מנטליים אחרים. אלא שהשאלה האם ניתן שלא לזכור טראומה שקרתה ולהזכר בה במועד מאוחר יותר – זו העומדת במרכז הדין בטיבו של הזיכרון לטראומה כפי שמתגלם במקרים המשפטיים – אינה מצריכה תשובה שמערבת מנגנון שכזה. למעשה, גם המחקר האמפירי של הזיכרון מכיר בתופעה שבה זיכרונות טראומטיים יכולים להראות כעולים למודעות לאחר שנים של שכחה (ממש כמו הזיכרונות היומיומיים הרגילים שלנו). מחקר הזיכרון לא מכנה את התהליך העומד בבסיס תופעה כזו 'דיסוציאציה' או 'הדחקה' ופונה לעבר מנגנונים פרזאיים יותר של 'אי מחשבה על הנושא', קרי דחיקה מחוץ למודעות, מעין עירוב של "לדעת" ו"לא לדעת", ולעתים אף מראה שהאירוע לא נשכח באופן רציף אך נחוה, במועד ההיזכרות המאוחרת, כאילו נשכח עד לאותה היזכרות. לפיכך, לפחות במקרים שנדונים כיום בבתי משפט, מרבית הדין, המדעי כביכול, בקבילותם של זיכרונות מודחקים, נראה כפחות רלבנטי מכפי שנדמה מקריאת עדויות המומחים.

לצד כל האמור לעיל, לא ראוי להתעלם מגוף מחקרי גדול ומתיעוד של מקרים רבים התומכים ברעיון לפיו ניתן לייצר זיכרונות כוזבים, במעבדה ומחוצה לה. רעיון זה מנחה את חוקרי הזיכרון לקרוא לנו להטיל ספק בכל זיכרון, וודאי בזיכרון שעולה בנסיבות המועדות לייצר עיוותי זיכרון. נסיבות אלה, בין אם מצביות ובין אם כאלה שמתבטאות בסימפטומים של הקורבן לכאורה, עולות פעם אחר פעם בזירה המשפטית. מהן אותן נסיבות? העדר עדויות אחרות באמצעותן יכול האדם הזוכר לתקף את מהימנות זיכרונו, ערפול לגבי הדברים שהתרחשו - אם בשל הזמן שחלף או מסיבות אחרות, מוטיבציה פנימית למצוא הסבר למצב נפשי כלשהו (כחרדה או דיכאון), נטייה לפנטזיה ומוכנות לקבלת סוגסטיה, ועוד.

לדאבונו, המחקר הקליני מציג את הנסיבות שהוזכרו כעת, בדיוק ככאלה שסובבות התעללות מינית שהתרחשה בפועל, ובעיקר כזו שהתרחשה בחדרי חדרים. הלחץ, הבלבול, הרצון לא לחשוב על מה שקרה, לדמיון מציאות אחרת שתייגע למצוא מזור מהכאב ומחרדת אי הודאות, הרצון להתלות באדם או בהסבר שיסייע, כל אלה הן נגזרות אפשריות של חשיפה לטראומה. קשה להסתמך לפיכך על סימפטומים או נסיבות כאלה או אחרות כמצביעות על טראומה, לא רק בגלל הכשל הלוגי של הסקה לאחור מתוצאה על סיבה יחידה אחת מבין כמה אפשריות, אלא גם משום שאותם מאפיינים תומכים הן בסבירות לייצר זיכרונות כוזבים והן בסבירות שטראומה אכן התרחשה. וכדי להוסיף סיבוך אחרון, עצם היותו

של זיכרון כוזב אין בו בכדי לשלול את האפשרות שמה שהוא מעיד עליו אכן התרחש. אדרבא, הגיוני שהכזב ילכוד משהו מהמציאות שהתרחשה בפועל, גם אם זו לא נתפסה כשהתרחשה או לא השתמרה בזיכרון, שהרי הוא מתארגן מתוך הנפש שהיא עצמה מושפעת מהמציאות.

התמונה הסבוכה שביקשתי לתאר כאן, מסבירה אולי חלק מהקיטוב של הדיון המדעי והציבורי. במקום בו מושל הספק והערפול, עולה ביתר שאת הצורך בוודאות ובסמכות יודעת, וכל אחד דבק בנוקשות בעמדותיו. כמו בניסיון להבחין ב'פרצופים' וצורות שיוצרים עננים בשמיים, הערפול מאפשר לכל צד למצוא סימוכין לכאורה, בראיות, למה שהוא רואה בעיני רוחו. פרויד, שניסח, אגב, תיאוריה אינטגרטיבית מבריקה אודות טבעו הגמיש של הזיכרון עוד בראשית כתיבתו, המליץ למטפלים להקשיב למטופליהם ללא כל ציפייה או מוכוונות, אחרת "לא נמצא דבר זולת מה שכבר ידוע לנו" ו"נזיף את מה שאנו מסוגלים להבחין בו". אני מאמין שהמלצתו טובה גם לכל הלוקחים חלק בדיון הנוכחי, בזירותיו השונות. לטובת גילוי האמת, וככל שהדבר אפשרי, נראה שעלינו לשאת את כאב אי הידיעה ולוותר על פירותיה מוליכי השולל של אשליית הוודאות.

תבנית לציטוט ביבליוגרפי (APA):

בן שפר, ג. (2014). הערות לגבי 'מלחמות הזיכרון' וסוגיות ליבה בדיון המדעי-משפטי. [גרסה אלקטרונית]. נדלה ביום ראשון 23 נובמבר 2014, מאתר פסיכולוגיה עברית: <http://www.hebpsy.net/articles.asp?id=3218>